

III. ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

УДК 343.851

DOI 10.32755/sjcriminal.2019.01.085

Кисельова М. С.,

аспірант,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Гетта П. Г.,

слухач 351-ої навчальної групи,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Стаття присвячена проблемним питанням криміналістичного аспекту дослідження особи засудженого до покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Проаналізовано особливості особи засудженого до позбавлення волі, що дає змогу правоохоронним органам встановити причини та умови виникнення злочинності в цілому. Класифіковано та узагальнено інформацію про особу засудженого до позбавлення волі. Зроблено акцент на аналізі зв'язку особистості злочинця із злочином, що був вчинений цією особою.

Ключові слова: особа, особистість, особа злочинця, особистість злочинця, злочинець, засуджений.

Постановка проблеми. Особистість злочинця була і залишається однією з найбільш важливих проблем криміналістики. Науковці слушно зауважують, що ця проблема слугує ключем для розуміння сутності злочинності [1, с. 45]. З цим не можна не погодитись, тому що без наукового вивчення тих, хто вчиняє злочини, неможливо ефективно боротися зі злочинністю загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особу засудженого досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, зокрема: Т. І. Белавіна, Ю. Р. Герасимова, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, М. В. Єлеськіна, А. Ф. Зелінський, Т. Є. Ігошева, О. Г. Кальман, Г. С. Костюк, С. О. Лисенко, С. Д. Максименко, М. Б. Метелкін, О. С. Міхлін, К. К. Платонов, Г. С. Семаков, В. М. Синьов, Н. С. Скриннікова, В. В. Сулицький, Е. Г. Юзиханова та ін.

На думку багатьох юристів, учених і практиків, без знання цієї проблеми неможливо досягти успіхів у боротьбі зі злочинні-

стю ні у теорії, ні на практиці [2, с. 22]. З цим не можна не погодитись, адже конкретні злочини вчиняють конкретні люди. Тому так важливо дослідити механізм злочинної поведінки й особистість злочинця.

Формулювання мети. Криміналістичне вивчення особистості злочинця дає змогу визначити властивості, які їй притаманні як активному суб'єкту взаємодії з соціальним середовищем. Кримінологічно важливе значення вивчення особистості злочинця полягає також у тому, що дає змогу встановити причини та умови злочинності, адже кримінальне процесуальне законодавство покладає обов'язок на органи, які здійснюють розкриття тих чи інших злочинів, встановлювати причини та умови цих злочинів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні логіка вивчення особистості злочинця висуває завдання узагальнення та систематизації численних даних про це явище, отриманих різними науками, і насамперед кримінологією та криміналістикою. Особистість злочинця у кримінології – системна наукова проблема в тому розумінні, що вона передбачає вивчення, дослідження власне особистості злочинця, злочинної поведінки, способу життя злочинця, особливостей його соціального середовища, зв'язків і стосунки. Поведінка людини – цілісне явище, яке неможливо поділити на окремі елементи, такі, наприклад, як соціологічні, біологічні, психологічні і т. ін. Таке становище зумовлене тим, що поняття особистості злочинця – багатогранне, з яскраво вираженим міждисциплінарним характером. Переважна більшість дослідників наголошують на тому, що вивчення особистості злочинця, яке традиційно іменується кримінологічним, фактично є міждисциплінарним, комплексним вивченням.

Формування криміналістичних знань здійснювалося в межах процесу розслідування злочинів, який був притаманний суспільству на різних стадіях його розвитку (наприклад, інквізиційний процес був пов'язаний з отриманням зізнання від допитуваного за допомогою тортур). Пізніше поява науково обґрунтованих криміналістичних засобів, прийомів і методів, сприяла підвищенню якості відправлення правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики.

Сьогодні значна увага приділяється розробці інформаційних моделей злочинів та типових програм їх розслідування на основі алгоритмізації слідчої діяльності із застосуванням комп'ютерних технологій. Активно розробляються типові криміналістичні портрети (психологічні профілі) різних категорій злочинців.

Різні аспекти проблеми особистості злочинця розглядалися фахівцями в галузі кримінального права та кримінології, психології та психіатрії. Незважаючи на численні наукові дослідження цього явища, у сучасній кримінології невирішеною залишається велика кількість аспектів проблеми особистості злочинця, зокрема, термінологічного характеру, а саме: поняття «особа» чи «особистість» доцільно і правильно застосовувати, коли аналізується злочинна поведінка людини. На сьогодні в науці рівною мірою застосовується як поняття «особистість злочинця», так і поняття «особа злочинця». Це зумовлює актуальність розгляду цієї проблеми, відповідно необхідним у межах цього дослідження є з'ясування оптимальності використання зазначеної термінології та узагальнення аргументів на користь застосування в науці такого із понять, яке більшою мірою відображає сутність означуваного феномена. Слушно зазначає З. А. Тростюк, що точність термінологічного апарату досягається насамперед правильним вживанням слів, відповідно до їх конкретного значення. Точність передбачає використання таких термінів, термінологічних зворотів, які відображають відповідне поняття вичерпно, конкретно, в усіх подробицях і деталях [3, с. 48].

Для того, щоб глибоко вивчити досліджуваний феномен, потрібно узагальнити і систематизувати численну кількість інформації про це явище, яку отримують різні науки, а насамперед кримінологія, яка в плані пізнання особистості злочинця є унікальною наукою, тому що тільки вона досліджує всю сукупність соціологічних, психологічних, етичних, правових, у тому числі кримінологічних, медичних та інших аспектів особистості, що вчинила злочин, кожен з яких вивчається за допомогою досягнень відповідних наук.

Аналіз визначення особистості злочинця в кримінології потребує з'ясування сутності, семантичного змісту терміна «особистість», який є ключовим у досліджуваному словосполученні. За-

значене поняття вивчається багатьма науками та є досить складним і дискусійним для філософів, психологів, соціологів, учених у інших галузях знання.

З метою вирішення проблеми оптимального застосування терміна під час вивчення всіх аспектів поведінки особи, яка вчинила злочин, звернемося до тлумачного словника, згідно з яким поняття «особа» – це окрема людина, індивід, людина, що посідає певне первинне високе становище в суспільстві, у колективі [4, с. 304]. Під особистістю ж розуміється конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки [5, с. 685]. З наведеного можна дійти висновку, що поняття «особа» і «особистість» певною мірою збігаються, принаймні у тій частині, що і те, й інше поняття стосується людини як живої істоти, яка посідає певне місце в ієрархії живих організмів. Однак слід наголосити, що це не тотожні поняття, і кожне має свій специфічний зміст, певний унікальний компонент.

Зважаючи на вищенаведене та враховуючи проведене дослідження щодо сутності дефініції особистість в суспільних науках, можна зробити висновок, що поняття «особистість» є більш вдалим під час аналізу злочинної поведінки людини, тому що розкриває її внутрішній світ (потреби, мотиви, спрямування тощо). Під особистістю розуміється людина, яка усвідомлює свої дії, здатна керувати власною поведінкою, що виникає через внутрішню необхідність, давати оцінку наслідкам прийнятого рішення і відповідати за них. Слід погодитись з думкою А. Ф. Зелінського, що всі люди, які наділені розвиненою свідомістю і здатні керувати своєю поведінкою, є особистостями [6, с. 54]. Термін особистість розкриває унікальні та неповторні риси, якими конкретна особа вирізняється серед інших.

Таким чином, між аналізованими поняттями існує тонка межа, що зумовлює розбіжність у застосуванні понять «особа» й «особистість» під час вивчення злочинної поведінки людини. Для того, щоб зрозуміти, який зміст вкладають криміналісти в поняття «особа злочинця» та «особистість злочинця», слід навести у протиположності визначення кримінологів: 1) особа злочинця як система негативних соціально значущих властивостей, зв'язків і стосунків у поєднанні із зовнішніми умовами та обставинами, що характе-

ризують людину, винну у вчиненні злочину [7, с. 29]; 2) особа злочинця як сукупність істотних і стійких соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [8, с. 63]; 3) особистість злочинця як сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, тією чи іншою мірою властивих людям, винним у злочинній діяльності [9, с. 53]; 4) особистість злочинця як система соціальних і психологічних якостей, що утворюють її суспільну небезпечність, яка детермінує вчинення злочину [10, с. 39]; 5) особистість злочинця як поняття, яке визначає осіб, що вчинили злочини, та які характеризуються сукупністю стійких та глибоких морально-психологічних деформацій, тією чи іншою мірою притаманних особам, що здійснюють злочинну діяльність або вчинили умисні тяжкі або особливо тяжкі злочини і через наявність яких вона набуває властивостей суспільної небезпечності, що реалізується у вчинених злочинах [11, с. 103].

Наступним поняттям у розглядуваному словосполученні є поняття «злочинець». Вчинення суспільно небезпечного діяння передбачає наявність суб'єкта його вчинення, тобто злочинця. Людина, яка порушила норми закону про кримінальну відповідальність, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця.

Особистість злочинця невід'ємно пов'язана із злочинном, який вона вчинила. Саме момент вчинення злочину цікавить кримінологію (однак, як правило, в цей час вона є недоступною науковому дослідженню). Тому для запобігання злочинності не менш важливим є процес формування і розвитку особистості.

Свідомість і воля визначають поведінку людини, її вчинки, оскільки свідомість і воля людини виявляються у здатності усвідомлювати вчинюване і свідомо керувати своїми діями. Тому не випадково в кримінальному праві під час розгляду питання щодо особи, яка підлягає кримінальній відповідальності, зроблено акцент на її свідомість і волю як основних психічних функцій.

Як зазначає О. М. Костенко, за властивостями волі і свідомості можна відрізнити злочинців від інших людей, а також розрізняти у формуванні злочинця фактори, що формують комплекс сваволі та ілюзій, тобто причини злочинності та фактори, які формують індивідуальність вияву волі і свідомості злочинця, тобто умови, що сприяють злочинності [12, с. 77].

Таким чином, кримінологічне вивчення особистості злочинця включає в себе два важливих феномени, такі як «особистість» (її фізичні, соціальні, психологічні властивості) та «злочинець» (фізична осудна особа, яка у визначеному законом віці порушила закон про кримінальну відповідальність).

Звертаючись до доробку криміналістів, зазначимо, що на думку Н.І. Кліменко, поняття особи як об'єкта криміналістичної ідентифікації відрізняється від загального поняття особи в кримінології та соціології. До ідентифікаційної структури особи злочинця необхідно включати такі сторони, як соціальна спрямованість, психічний склад, тілесна організація та мовний апарат. Інформативну структуру особи можуть доповнювати різні відхилення в її розвитку та стані (як психічних властивостей, так і соматичної організації) [13, с. 216].

Лукашевич В. Г. та Салтевський М. В. пропонували особу злочинця описувати як соціально-біологічну систему, властивості і ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування злочинів. До таких властивостей автори відносять фізичні, біологічні та соціальні [14, с. 66].

Можна погодитися з думкою О. Н. Колесниченка, який вважав, що до комплексу ознак особи, як елементу криміналістичної характеристики, включаються всі ознаки, які можуть слугувати визначенню ефективних шляхів та методів встановлення, розшуку і викриття злочинця. Частина з них має не тільки криміналістичне значення (наприклад, попередні судимості), але й важливі для розкриття злочину (наприклад, хитрощі злочинця). Зміст цього елементу криміналістичної характеристики визначається набором ознак особи, специфічних для осіб, які вчиняють злочини цього виду, і суттєвих для їх успішного розслідування. Система ознак особи злочинця включає ознаки демографічні, а та-

кож ознаки, які відображають окремі моральні, психологічні особливості (наприклад, риси характеру) тощо [15, с. 40].

Розглянуті нами ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, певною мірою визначають її соціальні ролі і разом з іншими є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних якостей особистості.

Також треба зазначити, що під час дослідження характеристики особи злочинця має значення виділення особливостей, які притаманні різним видам злочинів. Як приклад, можна навести певні особливості характеристики особи: в злочинах проти безпеки виробництва; самовільного залишення військової частини або місця служби; контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; злочинів у сфері банківської діяльності, вимагання, пов'язане із застосуванням насильства над потерпілим тощо [16].

Для криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють різні види злочинів, важливе значення мають дані, що стосуються структури особистості злочинця (соціальних, фізичних, біологічних та психологічних якостей).

Будь-який умисний злочин, якщо він програмується та вчиняється за допомогою заздалегідь намічених дій, є злочинною діяльністю. Ознак, які однозначно характеризують особистість злочинця, не існує. Слід вести мову про підвищений рівень частоти тих або інших негативних особистісних якостей, що мають місце серед осіб, які засуджені за злочинну діяльність певної категорії, стосовно осіб такого ж віку та соціального стану, але не засудженим, або засудженим за інші злочини.

Проведене опитуванням осіб, які відбувають покарання за злочинну діяльність, що має ознаки професійної, встановлено, що зі 100 опитаних осіб, 57 повідомили, що первинні навички вчинення квартирних крадіжок та шахрайства були ними розвинуті під впливом інших осіб у місцях позбавлення волі. Інші заявили, що вони вже мали професійні здібності для вчинення злочинів, але враховували і поради більш досвідчених злочинців [17]. Цікавим для характеристики особистості професійного злочинця є дослідження, проведене Едвіном Сазерлендом, який

прослідкував «злочинну кар'єру» професійного злочинця-крадія. Це був своєрідний звіт особи, яка мала за плечима понад 20 років тюремного стажу. Ученим були отримані такі результати: професійний злочинець, як і представник іншої легальної професії, має певні навички та знання, які на відміну від представників легальних професій використовує для планування та вчинення злочинів, а також збуту викраденого майна та ухилення від арешту. Характерними рисами цього професійного злочинця-крадія є комунікабельність, зухвалість, красномовство. Як представник іншої легальної професії, успішний професійний крадій має певний авторитет та повагу в своєму середовищі, які визначаються його злочинними здібностями та навичками, його фінансовим становищем, зв'язками, поведінкою та професійним досвідом. У межах своєї соціальної групи в особи розвивається почуття гордості за свій стан [18, с. 21].

Надання криміналістичної характеристики особистості засудженого до позбавлення волі є дуже важливим з практичної точки зору, хоча викликає певні труднощі, які обумовлені такими обставинами: поверхневим характером нинішньої офіційної кримінальної статистики, яка не враховує особливості характеру вчинення злочинів; недостатньою показовістю вибіркового наукового досліджень; не визначенням ознак професійної злочинної діяльності в кримінальних провадженнях тощо.

Слід погодитись з С. Я. Лебедєвим, який вважає, що злочинці-професіонали та засуджені до позбавлення волі характеризуються тими ж ознаками, що й особистість злочинця взагалі. Однак якості засуджених до позбавлення волі, на думку вченого, обтяжені, уражені кримінальністю та виявляються сильніше саме в сторону знання злочинного світу, його «законів-понять», традицій, звичаїв і в кінцевому рахунку на перший план виступають кримінальний досвід, вміння тощо [19, с. 27–28].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене, зауважимо, що вивчення особи злочинця – це одне з фундаментальних питань наук кримінального профілю й у першу чергу криминології, юридичної психології та соціології. На сьогодні проблеми особистості злочинця набули особливої актуальності, яка зумовлена насамперед тим, що без наукового пізнання основних характери-

стик осіб, які вчиняють злочини, неможливо ефективно боротися зі злочинністю у цілому. Іншими словами, оптимально та ефективно протистояти тому чи іншому негативному антисуспільному явищу можливо лише розуміючи це явище, з одного боку, а, з іншого – розуміючи психологічну та фізіологічну проблему участі людини в тих чи інших антигромадських процесах, що сукупно утворюють відповідне негативне явище, а, насамперед – злочинність, професійну злочинність. Саме тому особистість злочинця є ключем для розуміння сутності злочинності та вирошення заходів протидії цьому суспільно небезпечному явищу.

Список використаних джерел

1. Шепітько В. Ю. Вступ до навчального курсу «Криміналістика». Київ: Ін Юре, 2016. 192 с.
2. Гора І. В., Колесник В. А. Використання методу словесного портрета в ототожненні осіб окремих антропологічних груп: навч. посіб. Київ: Відділ НАСБ України, 2010. 88 с.
3. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія. Київ: Атіка, 2003. 144 с.
4. Радченко І. О. Новий тлумачний словник української мови. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 543 с.
5. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови Київ; Ірпінь: Перун, 2002. 1728 с.
6. Зелінський А. Ф. Кримінологія: навч. посіб. Харків: Рубікон, 2000. 240 с.
7. Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.
8. Кримінологія: Загальна та Особлива частини / Даньшин І. М. та ін. Харків: Право, 2003. 352 с.
9. Зелінський А. Ф. Кримінологія: учебное пособие. Харьков: Прапор, 1996. 260 с.
10. Семаков Г. С. Кримінологія: курс лекцій. Київ: Межрегіональна академія управління персоналом, 1999. 126 с.
11. Кальман А. Г., Христин І. А. Понятійний апарат сучасної кримінології: термінологічний словарь. Харьков: Гимназія, 2005. 272 с.
12. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
13. Клименко Н. И. О возможности криминалистической идентификации личности. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1972. С. 216–219.

14. Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібко В. М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики: навч. посіб. Київ: ІСД МО України, УЮА, 1994. 180 с.

15. Колесниченко А.Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Харьков: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

16. Бібліотека онлайн: Особа злочинця. URL: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=11935&chapter=1> (дата звернення: 20.03.2019).

17. Прутяний С. О. Кримінологічна характеристика та попередження професійної злочинності в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків. 2011. 20 с.

18. Шнайдер Г. Й. Криминология. Москва: Прогресс – Универс, 1994. 504 с.

19. Лебедев С. А. Преступные традиции и обычаи в системе криминологической детерминации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1995. 32 с.

Kyselova M., Hetta P.

FORENSIC ASPECT OF INVESTIGATION OF CONVICTED PERSON

The article addresses to the problematic issues of the forensic aspect of the investigation of a convicted person for a certain term. The features of a convicted person are analyzed, which allows law enforcement agencies to determine the causes and conditions of the crime occurrence in general. The information about a convicted person is classified and summarized. The problematic aspects of a term usage, which is more successful in the analysis of human criminal behavior, are revealed. The definition of terms "person", "personality", "identity of the offender", "personality of the offender". Emphasis is placed on analyzing the relationship of the offender's personality with the crime committed by that offender.

It is emphasized that the forensic study of an offender's personality allows to identify the properties that are inherent to him as an active interaction subject with the social environment. Criminologically important to the study of offender's identity is also that it allows to determine the causes and conditions of crime.

The logic of studying the offender's identity is increasingly pressing for the compilation and systematization of numerous data about this phenomenon, obtained by various sciences, and first of all criminology and forensics. The offender's identity in criminology and forensics is a systemic scientific problem in the sense of involving the study, investigation of the offender's personality, criminal behavior, the offender's lifestyle, features of his or her social environment and relationships. Human behavior is a holistic phenomenon that cannot be divided into separate elements, such as sociological, biological, psychological, etc. This situation is due to the fact that the concept of the offender's personality is multifaceted, with a pronounced interdisciplinary character. The vast majority of researchers emphasize

that the study of the offender's identity, traditionally referred to as criminology, is in fact an interdisciplinary and complex study.

Key words: *person, personality, offender's identity, offender's personality, offender, convicted.*

References

1. Shepitko, V. Yu. (2016), *Introduction to the course "Criminalistic"s*, In Yure, Kyiv.
2. Hora, I. V., Kolesnyk, V. A. (2010), *The use of the verbal portraiture method in identifying individuals of anthropological groups*, Viddil NASB Ukrainy, Kyiv.
3. Trostiuk, Z. A. (2003), *Conceptual apparatus of the Special part of the Criminal Code of Ukraine*, Atika, Kyiv.
4. Radchenko, I. O. (2006), *New interpretative dictionary of the Ukrainian language*, Abetka, Kamianets-Podilskiyi.
5. Busel, V. T. (2002), *A great explanatory dictionary of modern Ukrainian*, VTF "Perun", Kyiv, Irpin.
6. Zelynskyi, A. F. (2000), *Criminology*, Rubikon, Kharkiv.
7. Dzhuzha, O. M. (2004), *Criminology*, Pretsedent, Kyiv.
8. Danshyn, I. M. and others (2003), *Criminology: Common and Special parts*, Pravo, Kharkiv.
9. Zelynskyi, A. F. (1996), *Criminology. Prapor*, Kharkiv.
10. Semakov, H. S. (1999), *Criminology*, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv.
11. Kalman, A. H., Khrystych I. A. (2005), *Conceptual apparatus of modern criminology: Terminological dictionary*, Hymnazia, Kharkiv.
12. Korzhanskyi, M. Y. (2005), *The subject and object of the crime*, Lira LTD, Dnipro.
13. Klymenko, N. I. (1972), « On the possibility of forensic identification of a person», *Criminalistics and forensic examination*, Kyiv, pp. 216–219.
14. Saltevskiy, M. V., Lukashevich, V. H., Hlibko, V. M. (1994), *Forensic study guide*, ISD MO Ukrainy, UYuA, Kyiv.
15. Kolesnychenko, A. N., Konovalova, V. E. (1985), *Forensic characteristics of crimes*, Yuryd. Inst., Kharkiv.
16. Library online, (2011), «The identity of the offender», available at: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=11935&chapter=1> (last accessed: 20.03.2019).
17. Prutianyi, S. O. (2011), *Criminological characteristics and prevention of professional crime in Ukraine*, Kharkiv.
18. Shnaider, H. Y. (1994), *Criminology*, Progres – Univers, Moscow.
19. Lebedev, S. A. (1995), *Criminal traditions and customs in the system of criminological determination*, Moscow.